

Ігор Фареній

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: fareniy_igor@ukr.netORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5176-6055>**Концепція «демократичної, селянсько-міщансько-козацької революції 1648 – 1649 рр.» академіка Покровського**

Анотація. Мета статті – розкрити погляди відомого історика першої третини ХХ ст. М. Покровського (1868 – 1932) на події середини ХVІІ ст. в Україні. **Методологія дослідження:** Сучасна історіографія твердить про революційний характер подій середини ХVІІ ст. в Україні. Аналогічні позиції були висловлені в історичній науці ще на початку минулого століття і служать орієнтиром для сучасних дослідників. Однак, погляди М. Покровського на цю проблему не беруться до уваги. Тому історико-генетичний метод покладений у з'ясування витоків концепцій революційних перетворень в Україні середини ХVІІ ст. За наслідками його використання був проведений аналіз наукової спадщини М. Покровського. **Наукова новизна** статті полягає у з'ясуванні поглядів відомого історика першої третини ХХ ст. М. Покровського (1868 – 1932) на події середини ХVІІ ст. в Україні, які раніше спеціально не вивчалися. **Висновки:** Події в Україні середини ХVІІ ст. М. Покровський ідентифікував як буржуазну революцію. У якості буржуазного класу вчений розглядав козацтво, яке способом свого життя було пов'язане з товарно-грошовими відносинами. Соціальні стремління селянства М. Покровський також оцінював як буржуазні. При цьому інтереси козацтва і селянства, за версією вченого, були принципово відмінними. Відрізнялася й хронологія, територіальна локація та організація козацьких і селянських виступів. Але протягом 1648 – 1649 рр. існував альянс козацтва і селянства проти польсько-шляхетської влади. У наступний період козацтво взяло курс на перетворення своєї верстви у привілейований феодальний стан, протиставило себе селянським масам, і козацька і селянська революції розійшлися у напрямках свого розвитку. Польський уряд, за версією вченого, шукав можливості примирення з козацтвом, однак спроби виявилися невдалими. Союз Богдана Хмельницького з Російською державою М. Покровський пояснював існуванням загрози альянсу Польщі і Росії проти України.

Ключові слова: М. Покровський, селянська революція, козацька революція, Богдан Хмельницький, ХVІІ ст.

Постановка проблеми. Останні десятиріччя подарували чимало цікавих наукових інтерпретацій подій середини ХVІІ ст. в Україні. Домінантну позицію, очевидно, посіла концепція Української національної революції 1648 – 1676 рр., яка докладно розроблена у науковій літературі [Смолій & Степанков, 1998; Смолій & Степанков, 1999; Гуржій, 2021]. Помітно затребуване щодо подій ХVІІ ст. в Україні й поняття «козацька революція» [Яковенко, 1997: 201; Яковенко, 2008: 259–260; Яковенко, 2009; Вирський, 2001; Вирський, 2009; Вирський, 2012; Скитеба, 2021].

Аналіз останніх досліджень. На жаль, у процесі визначення соціального і національного характеру Хмельниччини та використанні для цього відповідного історіографічного ресурсу не усі наукові напрацювання мобілізовані. Зокрема, звертає на себе увагу теоретична спадщина у свій час авторитетного в СРСР і за його межами історика Михайла Миколайовича Покровського. У своїх працях академік дав чітке визначення характеру соціальних перетворень часів Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. При цьому «Енциклопедія історії України» відзначає, що Покровський «намагався об'єктивно відтворити важливі аспекти історії України та українсько-рос. відносин 17 ст.» [Симоненко, 2011: 319]. Сучасна наукова література називає погляди вченого «Осібною теорією», яка демонструвала концептуальну відмінність від підходів решти російських істориків [Земський & Дуб, 2016: 201]. Водночас спеціального аналізу і докладного викладу бачення відомим вченим історичної долі України в ХVІІ ст. у науковій літературі, очевидно, досі не проводилося.

Одним із підходів Покровського до розгляду подій середини ХVІІ ст. в Україні була його концепція селянської революції. В сучасній науковій літературі подібна теоретико-методологічна платформа використовується для пояснення суспільних процесів початку ХХ ст. [Kornovenko, 2018; Kornovenko et al., 2018], щоправда без врахування витоків цієї концепції, пов'язаних з

.....
науковою працею названого вченого над історичною реальністю XVII ст. Тому буде справедливим нагадати про призабуте бачення відомих подій, висловлене ще у 10-х – 20-х рр. минулого століття, академіком М. М. Покровським. Збережені наукові праці вченого створюють умови для з'ясування його концептуальних поглядів на сутність революційних перетворень часів Хмельниччини.

Мета статті – розкрити погляди відомого історика першої третини XX ст. М. М. Покровського на події середини XVII ст. в Україні.

Виклад основного матеріалу. Події середини XVII ст. в Україні М. Покровський розглядав у контексті власного концептуального бачення аграрно-капіталістичної еволюції східнослов'янської спільноти. Остання, за його версією, може відбуватися лише на базі селянського господарювання. «... в России капитализм в сельском хозяйстве может развиваться, только опираясь, в первую голову, на своеобразное русское фермерство, на русского мелкого сельского производителя. Пока крестьянин не станет таким свободным мелким сельским производителем, в России не будет почвы для развития капитализма в туземных условиях», – говорив М. Покровський [Покровский, 1924: 7–8].

Крім специфіки аграрно-капіталістичної еволюції, проблема Хмельниччини розглядалася вченим у межах його методологічного підходу, що відобразився в категорії «стержень» історичного поступу – тобто, визначальної проблеми суспільного розвитку, яка розвивається і зумовлює усі інші події і процеси впродовж тривалої епохи. Одним з таких стрижнів в історії східних слов'ян М. Покровський вважав стремління селянства до господарської самостійності, яке стабільно проявлялося впродовж декількох століть. «... стремление русского крестьянина стать мелким самостоятельным производителем ...» – «Это есть стержень всей русской аграрной истории, начиная, по крайней мере, с XVI века, если не раньше», – говорив історик. Однак, у силу певних історичних обставин на шляху соціально-економічних ідеалів буття селянства постало поміщицьке господарство, підтримуване державною владою. Така суспільна суперечність викликає революційну боротьбу селянства – «развертывается, – за словами М. Покровського, – ... длинный ряд крестьянских революций: Смутное время, революция Б. Хмельницкого на Украине, восстание Стеньки Разина и, наконец, Пугачевский бунт к концу XVIII века» [Покровский, 1924: 8–9], а далі «с конца XVIII века через весь XIX и ... выразилась в крестьянских выступлениях 1905 и 1907 гг. и наконец в окончательном срыве крепостнического государства в 1917 и 1918 гг.» [Покровский, 1921: 41].

Концепція «крестьянской революции» – також засадничий підхід до пояснення сутності Хмельниччини. Тривала у часі боротьба селянства за реалізацію свого ідеалу економічного буття, за версією М. Покровського, мала самодостатній революційний характер, спрямований на фермерсько-капіталістичний шлях аграрного розвитку. Цикл селянських революцій також виступає «основным стержнем всего русского революционного движения» у його національній формі [Покровский, 1924: 7].

Складовою циклу селянських революцій була і «революция Хмельницкого на Украине» [Покровский, 1924: 9], а точніше – «демократическая, крестьянско-мещанско-казацкая революция 1648 – 1649 гг.» [Покровский, 1935: 67].

В основі цієї революції, за поглядами М. Покровського – конфлікт двох соціально-економічних укладів господарювання – козацького і феодально-кріпосницького. При цьому господарська діяльність козацтва ідентифікувалась як така, що безпосередньо пов'язана з товарно-грошовими відносинами. Серед її галузей – торгівля, а також полювання та рибальство і воєнна здобич, продукти яких перетворювалися в товари. М. Покровський навіть говорить про «национальный промысел» козаків, який полягав у походах на татар і здобуття воєнної здобичі. Цей «национальный промысел» принципово настав на інтереси польського панства, оскільки заважав збуту продукції з їхніх маєтків. За словами М. Покровського: «морские разбои низовых казаков лишали крупное польское землевладение ближайшего рынка для продуктов его имений» [Покровский, 1935: 58–62].

В основі революції також був «антагонизм мелкого и крупного землевладения». Перше було представлено козацтвом, друге – польськими поміщиками. М. Покровський писав, що «В казачестве и польских помещиках мы видим двух классовых противников внутри одного и того же общества». При цьому М. Покровський обережно зазначав, що козацьку земельну власність «можно бы назвать «буржуазной»» [Покровский, 1935: 52–53].

Вказані соціально-економічні протиріччя тривалий час, з кінця XVI ст., породжували політичне протистояння козацтва з польсько-шляхетською державою. М. Покровський стверджував, що кожного разу козацький рух розвивався за схожим сценарієм. Завжди всьому передувала заборона поляками «национального промысла», яка спонукає козаків «выгребаться» кверху, в направлении Киева», де вони знаходять собі союзників у «крепостном крестьянстве и озлобленном мещанстве». Але далі повстали доходи розуміння, що інтереси їх не тотожні, і приблизно в цей же час «на сцене появляется медленно мобилизуемая коронная

армия». У результаті, повсталі «капитулюють». Однак, придушення повстання не призводило до знищення тих соціальних факторів, які його породжували, бо і надалі «остається казачество, ... остаются панские имена с их барщиной ... остается уния». Як наслідок, за словами М. Покровського, «казацкая революция стала своего рода *perpetuum mobile*» [Покровский, 1935: 57–63 та ін.].

До релігійного фактору у визріванні Хмельниччини М. Покровський, очевидно, ставився скептично. Фраза: «Врагами православия очень быстро оказывались все, у кого было что взять» [Покровский, 1935: 61] – якнайкраще передає його оцінку релігійних почувань тодішніх українців.

Безпристрасно намагався ставитися М. Покровський до польських правлячих кіл Речі Посполитої. За його висновками, «министры и генералы Речи Посполитой, можно думать, искренно желали быть умеренными». Однак, як вказує історик, сподівання «польского правительства найти среднюю линию среди ... отчаянной борьбы двух крайностей, экономически исключавших друг друга, была полнейшей утопией», і «делали решительный взрыв все неизбежнее». Політика пошуків компромісного замирення породила не лише «*perpetuum mobile*» козацької революції, а й зробила правлячі кола Польщі, за словами М. Покровського, «акушерами истории» [Покровский, 1935: 63–64].

Вчений вказував на вирішальну помилку польської влади – «ординацію» 1638 р. Вона позбавила козацтво не лише адміністративних прав та спровокувала свавілля польської шляхти, а й водночас, поставивши усі категорії козаків у рівні умови, сконсолідувала їх на ґрунті розуміння того, що ««легальная борьба» ... невозможна» [Покровский, 1935: 65–66].

Ще одним фактором, що зумовив успіхи повстання, стали домовленості з кримськими татарами. Історик відзначав, що козацтво починаючи з 1620-х рр. мало досвід співробітництва з Кримською ордою, поступаючи на воєнну службу до місцевих можновладців. Однак, Б. Хмельницький відкрив новий напрям співпраці з татарами. «... никогда раньше крымцы не приходили на Украину бороться за казацкие вольности», – відзначав М. Покровський. При цьому Б. Хмельницький добре розумів у чому полягає інтерес татар, і «За участие татар в игре приходилось платить несколькими десятками тысяч украинской молодежи, которая пошла на невольничьи рынки Средиземного моря и Малой Азии» [Покровский, 1933: Т. 2: 145; Покровский, 1935: 66–67].

Врешті-решт, «Казацкая буржуазия, в лице Богдана Хмельницкого, подняла знамя восстания против польского феодализма», – пояснював сутність Хмельниччини М. Покровський. Однак, ця «буржуазия» «была в своих лозунгах демократичнее своей социальной сущности», оскільки на певний час підібрала «поспольство». М. Покровський відзначав, що «Казацкая буржуазия» зробила це як і «всякая другая буржуазия» [Покровский, 1935: 52–53].

Вчений констатував, що селянський рух проти польсько-шляхетської влади був автономним по відношенню до дій козацтва, та у часі виступи селянства випереджали Б. Хмельницького і обидві групи повсталіх охоплювали різні території. Організаційно селянські і козацькі виступи, на думку М. Покровського, не були пов'язані між собою і мали власних лідерів. На рівні окремих населених пунктів на чолі селянства стояли священнослужителі. «Почти в каждом погроме мы видим в качестве руководителя православного священника», – так писав про це М. Покровський. Були й лідери помітно більшого масштабу – полковники М. Кривоніс та Д. Нечай. А загалом повсталі селяни не мали «социально ничего общего с казачеством» [Покровский, 1935: 62–71]. За такими позиціями вченого – його концепція селянської революції – самодостатньої революційної боротьби селянства, яка відкриває шлях «туземного мужичьего капитализма» – тобто, капіталізму на базі дрібної приватної власності, витоки якого, як він вказував, «уходят в XVI столетие» [Покровский, 1924: 8–10]. У змісті відомої праці М. Покровського «Русская история в самом сжатом очерке» сюжет про події в Україні середини XVII ст. фігурує під промовистим заголовком «хлопская революция» [Покровский, 1934: V].

Водночас Богдан Хмельницький, як пише М. Покровський, «руководился ... насущными интересами того класса, который представлял, – буржуазии казацкой и неказацкой» [Покровский, 1935: 71]. Але два самостійних революційних потоки, представлені селянством і козацтвом, вочевидь взаємодіяли між собою. «Хлопское движение ..., – за словами вченого, – было ... использовано Хмельницким». «Восставшие крестьяне ... в глазах казацкого предводителя были бунтовщиками», – стверджував історик, однак «они били поляков». М. Покровський вважав, що Б. Хмельницький добре розумів роль селянського фактора для «успеха политического». Не було проігноровано й міщанство та вище православне духовенство. Покровський, взагалі, стверджував, що релігійні питання – «борьба с унией была ... мещанским делом». Тобто заради міщанських та церковно-православних інтересів Б. Хмельницький звертав на них увагу [Покровский, 1935: 68–70].

Однак, широкий соціальний альянс тримався недовго – до 1649 р. І загалом «Войны Б. Хмельницкого с поляками, – як пише М. Покровський, – резко распадаются на два периода: демократическую, крестьянско-мещанско-казацкую революцию 1648 – 1649 гг. и чисто казацкие

.....
кампании последующих лет». При цьому історик наполягав, що «Разрыв Богдана с «чернью» служит гранью обоих периодов и ... меткой его наивысшего успеха». Як можна судити з текстів праць історика, поразка під Збаражем зумовила офіційну відмову Б. Хмельницького від боротьби за селянські інтереси. Він погодився на те, щоб «хлопы пахали» [Покровский, 1933: Т. 2: 149–150]. Хоча і потому революційна боротьба усіх соціальних сил в автономному порядку не припинилася, і М. Покровський щодо подальшого періоду говорив про «казацко-крестьянскую революцию» [Покровский, 1934: 61].

Між тим, розрив з «чернью» мав наслідком інтенсифікацію пошуків покровителів за межами України – спочатку «татарского, турецкого, шведского или московского союза», а згодом ставав «неизбежным союз с одной из «великих держав» восточной Европы»: Росії чи Швеції [Покровский, 1935: 67, 71].

М. Покровський незвично, як для сучасної історичної літератури, пояснював міжнародні альянси гетьмана Хмельницького. На основі певного кола документів історик констатував широкий спектр контактів гетьмана із різними країнами: Туреччиною, Угорщиною та Швецією. При цьому до Росії, як він писав, «личные симпатии Хмельницкого и руководящих кругов казачества ... вовсе и не лежали». Водночас значні сподівання гетьман мав до Швеції, і у певні часи «шведский союз был большею реальностью, чем московский». До альянсу з Москвою гетьман прийшов, як зазначав М. Покровський, внаслідок «своего рода «естественного отбора»». Причиною союзу з Росією – стала боязнь консолідації Москви з Варшавою проти Б. Хмельницького. Цю версію історик обстоював не на підставі формальної логіки, а на основі аналізу ряду документів. «Казацкое государство» притягувало до себе втікачів з Росії, що робило його небезпечним, особливо в період, коли «казацкая революция ... была и крестьянской». М. Покровський вказував, що Б. Хмельницькому був об'єктивно потрібний якщо не «московский союз», то «по крайней мере, благожелательный нейтралитет Московского государства». Більш того, проблему можливого альянсу Польщі і Росії проти України, на думку М. Покровського, вирішували й наступники Хмельницького, часом шукаючи на цьому шляху порозуміння з поляками [Покровский, 1935: 72–74].

З боку Російської держави М. Покровський заперечував етнокультурні мотиви у наданні допомоги Україні чи претензіях на її територію. Він писав, що ще за часів Івана III «... московская дипломатия отправлялась не от великорусского национализма». Причину претензій на Україну і Білорусь вчений бачив у тому, «что московский великий князь прямой потомок Владимира Всеволодовича Мономаха, когда-то державшего всю Русскую Землю» [Покровский, 1925: 78–79].

Розглядаючи етнічні аспекти Хмельниччини, М. Покровський не уник і констатації громадянської війни в роки Хмельниччини. На стороні поляків билосся «сколько угодно русских», людей «русской крови и, по большей части, русского языка», – писав М. Покровський. Він вказував, що уся шляхта Волині, Поділля, Галичини і Білорусі виступили проти повсталіх співвітчизників [Покровский, 1935: 72].

Соціальне протистояння козацької старшини, з одного боку, та селянства і козацтва з іншого – також сторінка відносин між співвітчизниками та відносинами з іншими країнами. При цьому, незважаючи на визнання буржуазного характеру Хмельниччини, історик наголошував на невгамовному устремлінні козацтва до набуття прав привілейованої феодальної верстви. М. Покровський не пояснював причини такої трансформації чи верифікації соціальних прагнень «казацкой буржуазии». Однак, виходячи з логіки тексту його праць пов'язано це було із зовнішніми орієнтаціями гетьманської влади, що викликало наслідування певної моделі суспільного ладу, яке, у свою чергу, провокувало неспроможність її утвердження без сторонньої іноземної допомоги. Водночас у констатації феодальних устремлінь козацтва, очевидно, й переоцінка М. Покровським, так би мовити, рівня буржуазної сутності козацької верстви.

Між тим, як би там не було, а історик зазначав, що «Казачи меньше всего желали, чтобы права и вольности войсковые сделались общим достоянием». Водночас і про інтереси союзників – «городской буржуазии» – також подбали, підтримуючи для неї права міського самоврядування [Покровский, 1935: 77–78]. За таких умов селянська революція залишалася поза свого визнання з боку гетьманської влади. При цьому М. Покровський говорить про її вражаючі результати – «Паны были сметены народной революцией ... чисто». Однак, «Казачество, использовав хлопское восстание в борьбе с Польшей, вовсе не собиралось закреплять результаты этого восстания», – підкреслював історик. Силою устремлінь козацтва згадані «Паны» знов «понадобились», і як наслідок «пришлось их завести заново». [Покровский, 1935: 76–77].

Історик вказував, що вже в роки гетьманування Хмельницького з перспективами «мужичьего капитализма» розпочалася цілеспрямована боротьба. А остання одразу стала вимагати зовнішньої допомоги, а з тим і зумовлювала «Постепенное превращение казацкого государства в московскую провинцию ...» [Див.: Покровский, 1935: 71–90]. Щоправда, і втрата

результатів «народной революции», і втрата суверенітету помітно розтягнулися в часі. Але «Казацкая Украина Хмельницкого за сто лет успела превратиться в такую же дворянскую страну, какою было Московское государство XVIII ст.» [Покровский, 1935: 87].

Висновки. Оцінка М. Покровським подій середини XVII ст. в Україні ґрунтується на врахуванні соціально-економічних факторів, що було закономірно зумовлено його теоретико-методологічними переконаннями. За сучасними мірками, наявна недооцінка релігійних передумов та їх соціальні наслідки Хмельниччини для селянства у його працях видаються надто скромними. А роль «черни» в успіхах у період до 1649 р. Богдана Хмельницького – перебільшеною, оскільки історик намагався пояснити приголомшливі успіхи повсталіх на початку «війни з поляками» та складнощі подальших часів участю народних мас. Помітне й перебільшення буржуазної сутності козацтва. Водночас погляди М. Покровського на події середини XVII ст. – не лише набуток історії історичної науки, не історіографічний релікт. Вони не виглядають архаїчно з огляду на те, що ще 1990-х рр. провідні історики характеризували Хмельниччину як буржуазно-демократичну революцію [Гуржій, 1993: Вип. I: 138], а концепція селянської революції, застосована у її поясненні також відноситься до набутків сучасності [Кондрашин, 2008]. Зрештою, твердження в сучасній авторитетній науковій літературі про те, що «метою боротьби, яка розпочалася в Україні в 1648 р., було: ... ліквідувати модель соціально-економічних відносин, що ґрунтувалася на великому й середньому феодалському землеволодінні, фільварково-панщинній системі господарства, закріпаченому чи феодалському залежному селянстві, й утвердити нову, основу якої становила дрібна козацька й селянська власність на землю ..., праця вільної людини», а також про «переростання соціальної боротьби в Селянську війну 1648 – 1652 рр., яка завершилася утвердженням нової моделі соціально-економічних відносин» та провідну «роль у розвитку революції козацтва – стану дрібних землевласників фермерського типу» [Смолій & Степанков, 1998: №3: 6-7, 9] не входить у сувору суперечність з положеннями М. Покровського ні про характер революційності тих подій, ні з його концепцією селянської революції.

Неоднозначність ставлення до Російської держави – також характерна риса нинішнього погляду на міжнародні орієнтації гетьманської адміністрації.

Слід відзначити безпристрасний стиль викладу М. Покровським своїх позицій щодо характеру Хмельниччини. У ньому мало емоцій й, так скажемо, нелінійне, а проблемне висвітлення теми. Вчений намагався бути об'єктивним і максимально точно відобразити умонастрої епохи, світогляд та устремління людей минулого, не прикрасити і не осучаснити історичне минуле. Водночас концепція М. Покровського «демократичної, селянсько-міщансько-козацької революції» – спроба пояснити події середини XVII ст. в Україні з позицій всесвітньоісторичних закономірностей і вмонтувати у загальносвітовий контекст історичного поступу. При цьому вчений відводив «революції Хмельницького на Україні», по суті, першість у просуванні по шляху побудови капіталістичного ладу, відкритті нової епохи в історії людства.

Оцінка М. Покровським подій в Україні середини XVII ст. також виходила з його методологічного підходу «стержнів» історичного поступу. Академік М. Покровський вважав, що визначальною тенденцією у капіталістичній трансформації аграрної економіки східнослов'янських народів є стремління селянства до самостійного ведення господарства на засадах економічної свободи, права власності на землю та результати своєї праці. Однак, спротив цьому з боку поміщицької верстви зумовив цикл буржуазних за характером селянських революцій, який розпочався в XVI ст. і продовжився в наступні епохи. Серед цих селянських революцій М. Покровський виокремлював і «революцію Хмельницького на Україні».

М. Покровський у 1920-х рр. мав беззастережний авторитет серед громадськості. Тому запропонована М. Покровським концепція мала сильні позиції. Забуття концепції селянської революції, а з тим і «крест'янсько-мещанско-казацкой революции 1648 – 1649 гг.» відбулося внаслідок репресій Й. Сталіна проти наукової школи М. Покровського в 1930-х рр., що безпосередньо позначається на позиціях концепції М. Покровського донині.

Подяка. Автор вдячний колегам-історикам та редколегії видання за моральну підтримку пропонованої наукової тематики та опублікування статті.

Фінансування. Автор не одержував фінансування для проведення досліджень з теми статті та її публікації.

Джерела та література:

Вирський, Д.С. (2001). Світова економічна система та козацька революція середини XVII ст. *Український селянин: зб. наук. праць*, (3), 103–106.

Вирський, Д.С. (2009). Полковник Михайло Криса – малознаний герой / антигерой Козацької революції. *Український історичний журнал*, 5, 65–70.

Вирський, Д.С. (2012). Анонімний «Катафалк рицарський» (1650 р.) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.). *Український історичний журнал*, 6, 169–184.

- Гуржій, О.І. (1993). Лівобережне та слобідське козацтво в загальній структурі феодального суспільства України (друга половина XVII – XVIII ст.). *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина*, (1), 136–139.
- Гуржій, О.І. (2021). *Західна Європа та Гетьманщина в середині XVII – XVIII ст.: соціально-економічні аналогії, закономірності, специфіка*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 128 с.
- Земський, Ю.С., Дуб, С.К. (2016). На службі самодержавства: російська історіографія у формуванні модерної імперської ідеології. *Історичний архів*, 15, 197–204.
- Кондрашин, В. В. (2008). «Крестьянская революция в России. 1902 – 1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки). *Український селянин: зб. наук. праць*, (11), 70–74.
- Kornovenko, S. (2018). A peasant component in the transition to the new economic policy (1921). *Східноєвропейський історичний вісник*, 7, 104–110. DOI: 10.24919/2519-058x.7.132975
- Kornovenko, S., Telvak, V., & Ilnytskyi, V. (2018). Evolution of peasant land tenure during the Ukrainian revolution of 1917 – 1921. *Baltic Journal of Economic Studies*, vol. 4, No 3, 133–141. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-133-141>
- Покровский, М.Н. (1921). [Доклад на Втором Всероссийском съезде пролеткультов. 18 ноября 1921 г.]. *Бюллетень 2-го Всероссийского съезда пролеткультов*, (1), 40–54.
- Покровский, М. (1924). *Очерки русского революционного движения XIX – XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923 – 1924 гг.* Москва: Красная новь, 223 с.
- Покровский, М.Н. (1925). *Марксизм и особенности исторического развития России: сборник статей 1922 – 1925 гг.* Ленинград: Прибой, 144 с.
- Покровский, М.Н. (1933). *Русская история с древнейших времен* (в 4 т., Т.2). Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 327 с.
- Покровский, М.Н. (1934). *Русская история в самом сжатом очерке* (5-е изд.). Москва: Учпедгиз, 259 с.
- Покровский, М.Н. (1935). *Об Украине. Сборник статей и материалов*. Киев: Соцэкгиз Украины, 168 с.
- Симоненко, Р.Г. (2011). Покровський Михайло Миколайович. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка. Т. 8, с. 319.
- Скитиба, І. (2021). Джерела з історії України періоду козацької революції середини XVII ст. *Одинадцять Богданівських читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції: зб. наук. праць* (сс. 24–27). Черкаси: Вид. Ю.Чабаненко.
- Смолій В.А., Степанков, В.С. (1998). Українська національна революція 1648 – 1676 рр. крізь призму століть. *Український історичний журнал*, 2, 3–24; 3, С.3–12.
- Смолій, В.А., Степанков, В.С. (1999). *Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.)*. Київ: Альтернативи, 352 с.
- Яковенко, Н. (1997). *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ: Генеза, 380 с.
- Яковенко, Н. (2008). *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна* (2-ге вид.). Київ: Критика, 472 с.
- Яковенко, Н. (2009). *Наталія Яковенко: Треба усунути плачі над «колоніальним статусом»*. 17.12.2009 [Ел. ресурс]. – Код доступу: <http://web.archive.org/web/20100211094034/http://www.zaxid.net/article/54963/>

Игорь Фарений

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Концепция «демократической, крестьянско-мещанско-казацкой революции 1648 – 1649 гг.» академика Покровского

Аннотация. Цель статьи – раскрыть взгляды известного историка первой трети XX ст. М. Покровского (1868 – 1932) на события середины XVII ст. в Украине. **Методология исследования:** Современная историография утверждает о революционном характере событий середины XVII ст. в Украине. Аналогичные позиции были высказаны в исторической науке еще в начале прошлого века и служат ориентиром для современных исследователей. Однако взгляды М. Покровского на эту проблему не учитываются. Поэтому историко-генетический метод положен в выяснение истоков концепций революционных преобразований в Украине середины XVII ст. По результатам его использования был проведен анализ научного наследия М. Покровского. **Научная новизна** статьи состоит в уяснении взглядов известного историка первой трети XX ст. М. Покровского (1868 – 1932)

на события середины XVII ст. в Украине, ранее специально не изучавшиеся. **Выводы:** События в Украине середины XVII ст. М. Покровский идентифицировал как буржуазную революцию. В качестве буржуазного класса ученый рассматривал казачество, образ жизни которого он считал связанным с товарно-денежными отношениями. Социальные устремления крестьянства Покровский также оценивал как буржуазные. При этом интересы казачества и крестьянства, по версии учёного, были принципиально отличными. Различалась и хронология, территориальная локация и организация казацких и крестьянских выступлений. Но в течении 1648 – 1649 гг. существовал альянс казачества и крестьянства против польско-шляхетской власти. В последующий период казачество взяло курс на превращение своего слоя в привилегированное феодальное сословие, противопоставило себя крестьянским массам, и казацкая и крестьянская революции разошлись в направлениях своего развития. Польское правительство, по версии ученого, искало возможности примирения с казачеством, однако попытки оказались неудачными. Союз Богдана Хмельницкого с Россией Покровский объяснял существованием угрозы альянса Польши и России против Украины.

Ключевые слова: М. Покровский, крестьянская революция, казацкая революция, Богдан Хмельницкий, XVII ст.

Igor A. Farenij

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
Dr. (History), Professor (Ukraine)

The Concept of "Democratic, Peasant-Bourgeois-Cossack Revolution in 1648–1649" of Academician Pokrovskyi

Abstract. The purpose of the article is to reveal the views of the famous historian of the first third of the 20-th century M. Pokrovskyi (1868–1932) on the events of the mid-17th century in Ukraine. **The methodology of the research:** Modern historiography confirms the revolutionary nature of the events of the mid-XVIIth century in Ukraine. Similar positions were expressed in historical science at the beginning of the last century, and serve as a guide for modern researchers. However, M. Pokrovskyi's views on this issue are not taken into account. Therefore, the historical-genetic method is based on elucidating the origins of the concepts of revolutionary change in Ukraine in the mid-XVIIth century. As a result of its use, an analysis of M. Pokrovskyi's scientific heritage was conducted. **The scientific novelty** of the article is to clarify the views of the famous historian of the first third of the 20th century M. Pokrovskyi (1868–1932) on the events of the mid-17th century in Ukraine, which have not been specifically studied before. **Conclusions:** The events in Ukraine in the mid-XVIIth century M. Pokrovskyi identified as a bourgeois revolution. As a bourgeois class, the scholar considered the cossacks, a way of life associated with commodity-money relations. Pokrovskyi also assessed the social aspirations of the peasantry as bourgeois. At the same time, the interests of the cossacks and peasants, according to the scholar's view, were fundamentally different. The chronology, territorial location and organization of the cossack and peasant demonstrations also differed. But during 1648–1649 there was an alliance of cossacks and peasants against the Polish nobility. In the following period, the cossacks set out to transform their class into a privileged feudal state, opposed themselves to the peasant masses, and the cossack and peasant revolutions diverged in the directions of their development. According to the scholar's view, the Polish government was looking for opportunities to reconcile with the cossacks, but attempts were unsuccessful. Pokrovskyi explained Bohdan Khmelnytsky's alliance with the Russian state by the existence of a threat from the Polish-Russian alliance against Ukraine.

Key words: M. Pokrovskyi, peasant revolution, cossack revolution, Bohdan Khmelnytskyi, XVIIth century.

References:

- Gurzhiy, O.I.** (1993). Livoberezhne ta slobids'ke kozactvo v zagal'nij strukturi feodal'nogo suspil'stva Ukrayiny (druga polovyna XVII–XVIII stolittya) [Left-bank and suburban Cossacks in the general structure of feudal society of Ukraine (second half of the XVIIth – XVIIIth centuries)]. *Ukrayins'ke kozactvo: vytoky, evolyuciya, spadshhyna* (u 3 vypuskax, Vypusk I) – *Ukrainian Cossacks: origins, evolution, heritage*, (I), 136–139). [in Ukrainian].
- Gurzhiy, O.I.** (2021). *Zaxidna Yevropa ta Get'manshhyna v seredyni XVII–XVIII stolittya: social'no-ekonomichni analogiyi, zakhonomirnosti, specyfika* [Western Europe and the Hetmanate in the middle of the XVIIth – XVIIIth centuries: socio-economic analogies, patterns, specifics]. Kyiv: Institute of History in Ukraine of the National Academy of Sciences in Ukraine, 128 p. [in Ukrainian].

-
- Kondrashyn, V.V.** (2008). "Krest'yanskaya revolyuciya v Rossyy. 1902–1922 godov": nauchnyy proekt y nauchnaya koncepcyya (predvartel'nye zametky) ["The Peasant Revolution in Russia. 1902–1922": scientific project and scientific concept (preliminary notes)]. *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovykh prac' – Ukrainian peasant: Coll. of scientific works*, (11), 70–74. [in Russian].
- Kornovenko, S.** (2018). A peasant component in the transition to the new economic policy (1921). *Schidnoievropeis'kyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*. 7. P.104-110. DOI: 10.24919/2519-058x.7.132975 [in English].
- Kornovenko, S., Telvak, V., & Ilnytskyi, V.** (2018). Evolution of peasant land tenure during the Ukrainian revolution of 1917–1921. *Baltic Journal of Economic Studies*, vol. 4, No 3, 133-141. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-133-141> [in English].
- Pokrovskiy, M.** (1924). *Ocherky russkogo revolyucionnogo dvizheniya XIX – XX vekov [Essays of Russian revolutionary movement during XIX - XX centuries]*. Moscow: Krasnaya virgin soil, 223 p. [in Russian].
- Pokrovskiy, M.N.** (1921). (Doklad na Vtorom Vserossyjskom s'ezde proletkul'tov. 18 noyabrya 1921 goda) [Report at the Second All-Russian Congress of Proletarian Cultural Figures. November 18, 1921]. *Byulleten' Vtorogo Vserossyjskogo s'ezda proletkul'tov – Bulletin of the 2nd All-Russian congress of proletarian culture*, (1), 40-54. [in Russian].
- Pokrovskiy, M.N.** (1925). Marksyzm y osobennosti ystorycheskogo razvitya Rossyy: sbornyk statej 1922–1925 godov [Marxism and Features of historical development in Russia]. Leningrad: Surf, 144 p. [in Russian].
- Pokrovskiy, M.N.** (1933). *Russkaya ystoryya s drevnejshyx vremen (v 4 tomax, Tom 2) [Russian history from ancient times] (Vol. 2)*. Moscow: State Socio-Economic Publishing House, 327 p. [in Russian].
- Pokrovskiy, M.N.** (1934). *Russkaya ystoryya v samom szhatom ocherke. Yzdanye 5-e [Russian history in the most concise essay] (5th ed.)*. Moscow: Educational pedagogical publishing house, 259 p. [in Russian].
- Pokrovskiy, M.N.** (1935). *Ob Ukrayne. Sbornyk statej y materialov [About Ukraine. Collection of articles and materials]*. Kyiv: Socio-economical publishing house, 168 p. [in Russian].
- Skytyba, I.** (2021). Dzherela z istoriyi Ukrayiny periodu kozacz'koyi revolyuciyi seredyny XVII stolittya [Sources on the history of Ukraine during the Cossack revolution of the mid-XVIIth century]. *Odynadcyati Bogdaniv's'ki chytannya: materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferenciyi: zbirnyk naukovykh prac' (storinky 24–27) – The eleventh Bogdanivski readings: materials of the All-Ukrainian scientific conference: coll. scient. works (pp. 24–27)*. Cherkasy: Yu.Chabanenko Publishing. [in Ukrainian].
- Smoliy, V.A., & Stepankov, V.S.** (1998). Ukrayins'ka nacional'na revolyuciya 1648–1676 rokiv kriz' pryзму stolit' [Ukrainian national revolution of 1648–1676 through the prism of centuries]. *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 3–24; 3, 3–12. [in Ukrainian].
- Smoliy, V.A., & Stepankov, V.S.** (1999). *Ukrayins'ka nacional'na revolyuciya XVII stolit' (1648-1676 rokiv) [Ukrainian national revolution of the XVIIth century (1648–1676)]*. Kyiv: Alternatives, 352 p. [in Ukrainian].
- Symonenko, R.G.** (2011). Pokrovskiy Mykhailo Mykolayovych. *Encyklopediya istoriyi Ukrayiny (Tom 8, storinka 319) [Encyclopedia of the History of Ukraine] (Vol. 8, p. 319)*. Kyiv: Scientific opinion. [in Ukrainian].
- Vyrskiy, D.S.** (2001). Svitova ekonomichna systema ta kozacz'ka revolyuciya seredyny XVII stolittya [The world economic system and the Cossack revolution of the mid-XVIIth century]. *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovykh prac' – Ukrainian peasant: Coll. of scientific works*, (3), 103–106. [in Ukrainian].
- Vyrskiy, D.S.** (2009). Polkovnyk Myxajlo Krysa – maloznanyj geroj / antygeroj Kozacz'koyi revolyuciyi [Colonel Mykhailo Krysa is a little-known hero / antihero of the Cossack Revolution]. *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 65-70. [in Ukrainian].
- Vyrskiy, D.S.** (2012). Anonimnyj "Katafalk rycers'kyj" (1650 roku) pro pochatok Kozacz'koyi revolyuciyi (kampaniya 1648 roku) [Anonymous "Knight's hearse" (1650) about the beginning of the Cossack revolution (campaign of 1648)]. *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 169–184. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (1997). *Narys istoriyi Ukrayiny z najdavnishykh chasiv do kincy XVIII stolittya [Essay on the history of Ukraine from ancient times to the end of the XVIIIth century]*. Kyiv: Genesis, 380 p. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (2008). *Ukrayins'ka shlyaxta z kincy XIV – do seredyny XVII stolittya. Volyn' i Central'na Ukrayina. Vydannya druge [Ukrainian nobility from the end of the XIVth to the middle of the XVIIth century. Volyn and Central Ukraine] (2th ed.)*. Kyiv: Critique, 472 p. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (2009). *Nataliya Yakovenko: Treba usunuty plachi nad "kolonial'nym statusom". 17.12.2009 [Natalia Yakovenko: We need to stop crying over "colonial status". 17.12.2009] [El.*

resource]. – Access code: <http://web.archive.org/web/20100211094034/http://www.zaxid.net/article/54963/> [in Ukrainian].

Zemskyi, Y.S., & Dub, S.K. (2016). Na sluzhbi samodержavstva: rosijs`ka istoriografiya u formuvanni modernoyi impers`koyi ideologiyi [In the service of the autocracy: Russian historiography in the formation of modern imperial ideology]. *Istorychnyj arxiv – Historical Archive*, 15, 197–204. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 09.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 16.02.2022 р.